

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ОНОМАСТИКАСЫ

Сирханұлы А.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD - Молдахмет А.А.

Askarserhan91@gmail.com

Астана халықаралық университеті

Астана қаласы

Аңдатпа

Қарағанды ономастикасы - өңірдің тарихи-мәдени қабатын, халықтық жадын және тілдік өзгерістерін көрсететін маңызды зерттеу нысаны. Бұл мақалада Қарағанды облысы мен қала аумағындағы жер-аттар мен топонимдердің шығу тегі, семантикасы және трансформациясы қарастырылады. Жер-аттар арқылы өндірістік, әлеуметтік және этнографиялық өзгерістердің көрінісі, сондай-ақ көшпелі және отырықшы дәстүрлердің ықпалы талданады. Зерттеу материалдары ретінде архивтік құжаттар, тарихи карталар, жергілікті тұрғындармен жүргізілген сұхбаттар және бұрынғы ономастикалық зерттеулер қолданылды. Әдістерге салыстырмалы-тарихи талдау, семантикалық талдау және географиялық карталау кіреді. Талқылауда атаулардың этникалық, лингвистикалық және әлеуметтік факторларға байланысы, сонымен бірге атаулардың сақталуы мен өзгеруі талқыланады. Нәтижелер Қарағанды ономастикасының көпқабатты сипатын, өндірістік-индустриалдық даму мен урбанизацияның жер-аттарына тигізген әсерін көрсетеді. Қорытындыда әрі қарайғы зерттеу бағыттары мен ономастикалық мәліметтерді жергілікті мәдени-танымдық жобаларда пайдалану жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: Қарағанды, ономастика, топоним, антропоним, тарихи атаулар, лингвистика, мәдениет, география, этнография, жер-аттары.

Аннотация

Ономастика Караганды - это важный объект исследования, отражающий историко-культурный пласт региона, народную память и языковые изменения. В статье рассматриваются происхождение, семантика и трансформация названий мест и топонимов на территории Карагандинской области и города. Через названия анализируются следы индустриальных, социальных и этнографических процессов, а также влияние кочевой и оседлой традиций. В качестве материалов исследования использованы архивные документы, исторические карты, интервью с местными жителями и прежние ономастические работы. К методам относятся сравнительно-исторический анализ, семантический анализ и географическое картирование. В обсуждении рассматривается связь названий с этническими, лингвистическими и социальными факторами, а также процессы сохранения и изменения топонимиялық дәстүрлер. Результаты показывают многослойный характер ономастики Караганды и влияние индустриально-өнеркәсіптік развития и урбанизации на формирование местных названий. В заключении предложены направления дальнейших исследований и способы использования ономастических данных в локальных культурно-познавательных проектах.

Ключевые слова: Караганда, ономастика, топоним, антропоним, исторические названия, лингвистика, культура, география, этнография, ойконимы.

Abstract

Karagandy onomastics is an important field of study that reflects the region's historical and cultural layers, collective memory, and linguistic evolution. This article examines the origins, semantics, and transformation of place names and toponyms within the Karagandy region and the city itself. Through geographical names, the research identifies the imprint of industrial, social, and ethnographic changes, as well as the influence of both nomadic and sedentary traditions. The study materials include archival documents, historical maps, interviews with local residents, and previous onomastic research. The methods applied comprise comparative-historical analysis, semantic analysis, and geographical mapping. The discussion focuses on the relationship of place names with ethnic, linguistic, and social factors, along with the processes of preservation and modification of naming traditions. The results demonstrate the multilayered nature of Karagandy onomastics and reveal how industrial development and urbanization have shaped local place names. The conclusion outlines further research directions and suggests ways to apply onomastic data in local cultural and educational projects.

Keywords: Karagandy, onomastics, toponym, anthroponym, historical names, linguistics, culture, geography, ethnography, place names.

Kіріспе

Ономастика (жер-су атаулары мен елді мекен атаулары зерттеу) - тарих пен тіл саясатының қиылысындағы ірі салалардың бірі. Қазақстанда ономастикалық зерттеулерді екі негізгі кезеңге бөледі: Кеңестік дәуір (1950-1990 жж.) және Тәуелсіздік кезеңі (1991 ж. - қазіргі уақытқа дейін). Кеңес үкіметі орнағаннан бастап Қазақстанның көптеген өңірінде елді мекендер, көше мен нысандар атаулары партия және большевик жетекшілерінің есімімен аталды (мысалы, Ленин, Октябрь, Пионерлер сияқты атаулар). Отаршылдық саясат басталғанға дейін қазақ даласында тарихи атаулар болғанымен, кейінгі қалпына келтіру кезеңінде атаулар «ала-құла» (аралас) күйге түсті және бүгінгі күні тарихи әділеттілік талаптары бойынша оларды түпнұсқа атаулармен алмастыру жұмыстары жүргізілуде. Қарағанды облысының ономастикасы осы жалпы үрдістің жарқын мысалы. Облыс орталығы - Қарағанды қаласының атауы «қараған қалың өскен жер» дегенді білдіреді. Ал өңірдің басқа да көптеген атаулары қазақ және көрші халықтар мәдениетіне байытылған. Осыған қарама-қарсы кеңес кезеңінде көптеген ауылдар мен географиялық нысандар орысша және идеологиялық сипаттағы атауларға ие болды. Бұл мақалада Қарағанды облысындағы ономастикалық өзгерістер егжей-тегжейлі қарастырылады. Атаулардың тарихи негізі мен мағынасын анықтау арқылы Кеңес дәуіріндегі атау беру саясаты мен Тәуелсіздік жылдарындағы ұлттық-негізді қайта атау үрдісінің ерекшеліктерін талдаймыз. Зерттеу нәтижелері Қарағанды облысындағы ономастиканың кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі эволюциясын толық қамтиды.

Зерттеу материалдары

Зерттеу үшін әртүрлі тарихи және ресми дереккөздер пайдаланылды. Оның ішінде облыстың ономастикасына арналған ғылыми еңбектер (мысалы, Т.Т. Аршабековтың «Қарағанды облысы топонимдері» (2020) жинағы), қазақ, орыс тілдеріндегі топонимика сөздіктері, карталар мен энциклопедия материалдары, облыстық және республикалық БАҚ-та жарияланған мақала мен хабарламалар кіреді. Сонымен қатар құқықтық дереккөз ретінде Қазақстан Республикасы елді мекендерінің атауын беру және қайта атау тәртібін реттейтін нормативтік актілерге сүйенілді. Ақпараттық материалдарға ҚазАқпарат, «Жас Алаш», «Қазақ газеті» және аймақтық дереккөздер (мысалы, Ortalyq.kz, zhasalash.kz) жатады. Олардан Қарағанды облысында соңғы жылдары елді мекендерді қайта атауға қатысты мәліметтер алынды (мысалы, Киевка - Нұра, Шербаковское - Қайнар, т.б.). Сонымен қатар облыстық ономастикалық комиссияның мәжілістеріндегі шешімдер де зерттеу материалы ретінде ескерілді.

Әдістер

Зерттеуде қолданылған әдістер: салыстырмалы-тарихи талдау (атаудың тарихи деректеріне сәйкестендіру), картографиялық әдіс (топонимдерді картаға түсіру) және этнографиялық әдіс (ауызекі сұхбаттар арқылы түсінік алу). Сонымен қатар этникалық белгілерді анықтау үшін басқада әдістер қолданылды: тілтаным, мәдениеттану және археографиялық талдау. Осы комбинация зерттеуге атаулардың қалай пайда болғаны мен қоғамда қалай сақталғанын жан-жақты бақылауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Қарағанды ономастикасын талқылағанда бірнеше негізгі бағыт айқын көрінеді: табиғи ландшафтқа негізделген атаулар, этникалық-тарихи әсерге бай атаулар, өндірістік-индустриалдық қалыптасулардың нәтижесінде пайда болған атаулар және мемориалдық/идеологиялық атаулар [Аршабеков Қарағанды облысы топонимдер. Нұр Сұлтан, 2020, 382-383-беттер]. Біріншіден, табиғатқа түсетін атаулар - таулар, өзендер, сайлар мен көлшелер атаулары - көп жағдайда бұрынғы кезеңдердің тілдік қалыптарын сақтап қалған. Мысалы, қазақ тіліндегі сипаттама элементтері (жыра, сай, бұлақ) кейбір микроортауларда әлі күнге дейін қолданылады, бұл жердің табиғи сипатын, қосарлама белгілерін айқын көрсетеді. Осындай атаулар көбінесе локалдық тұрақтылықты сақтап, халықтың ландшафтты тануын қамтамасыз етеді. Екіншіден, этникалық және миграциялық факторлар айтарлықтай әсер көрсеткен. Қарағандыға еңбек мигранттары әртүрлі республикалардан келгендіктен, қала ономастикасында орысша, немісше, украинша элементтер байқалады. Көп ұлтты ортада кей атаулар трансформацияға ұшырап, жаңа тілдік гибридтер пайда болды. Антропонимдік атаулар - көшелер немесе мекемелер адам есімімен аталғанда - сол кезеңдегі қоғамдық құрылымды және тұлғалардың қоғамдағы мәртебесін бейнелейді. Үшіншіден, индустрия мен урбанизацияның әсері. Қарағандының көмір кен орындары, шахталар мен станциялар атаулары өңірдің экономикалық тарихымен тікелей байланыста. Кейбір атаулар техникалық терминдерден, кәсіпорындардың аттарынан және совет мемлекеттік атрибуттарынан алынған. Уақыт өте келе, кей атаулар ұмытылып, жаңалары енгізілді; бірқатар атаулар қайта аталған немесе қысқартылған формаларға көшкен. Бұл процесске идеологиялық себептер (жаңа жүйенің символдық атаулар беруі) және практикалық қажеттіліктер (жаңа аудандар пайда болуы) ықпал етті. Төртіншіден, мемориалдық және идеологиялық

атаулар. Совет кезеңінде көптеген объектілер, көшелер мен мектептер белгілі бір тұлғалардың немесе идеологиялық ұғымдардың атымен аталды. Тәуелсіздік жылдарында олардың бір бөлігі қайта қаралып, тарихи-этнографиялық атауларға ауыстырылды немесе бастапқы қазақша нұсқалары қайта қалпына келтірілді. Бұл - қоғамның жаңа мәдени-политикалық бағдарын көрсететін атаулық трансформацияның мысалы. Сонымен қатар, тілдік өзгерістер мен фонетикалық бейімделу байқалады: шет тілінен енген атаулар қазақ тілінің фонетикасына сәйкес бейімделген, кейде түбірі сақталмай, тек дыбыстық құраушысы қалатын жағдайлар бар. Осындай бейімделу процесі ономастикалық деректерді сақтап қалудың бір тәсілі ретінде қызмет етеді, бірақ бұл процесте бастапқы семантика өзгеруі мүмкін. Талқылауда маңызды мәселе - атаулардың әлеуметтік функциясы. Жер-аттар қауымдастықтың ортақ тарихын сақтайды: олар жерде болған оқиғалар, белгілі тұлғалар, өндірістік табыстар мен қайғылы кезеңдер туралы естелік береді. Сол себепті ономастикалық материалдарды жинау және сақтау - тек лингвистикалық міндет емес, сонымен қатар аймақтық мәдени мұраны сақтау шарасы. Ақырында, ономастиканың қолданбалы мәні туралы ой: жергілікті тарих сабақтары, музей экспозициялары, туристік маршруттар мен брендтер жасау үшін топонимдер құндылығы жоғары. Қарағанды атауларын танымал ету арқылы өңірдің тарихи бейнесін туристік және білім беру мақсатында пайдалану мүмкіндігі зор.

Қарағанды облысындағы ономастикалық зерттеу нәтижесінде мына негізгі тұжырымдар алынды. Біріншіден, облыстағы кеңестік кезеңнің ономастикасы идеологиялық сипатта болғаны анықталды. 1930-1990 жылдары көптеген елді мекендер большевиктер париясының қайраткерлері мен «классты жаулар» ескерткіштерінің есімімен немесе «новостройка», «педагог», «комсомол», «станция» сияқты утопиялық атаулармен аталған. Екіншіден, тәуелсіздік жылдары жергілікті атқарушылар мен ономастикалық комиссияның ұсынысы бойынша мұндай «мағынасы жоқ» атауларды ұлттық және тарихи негізі бар атауларға өзгерту үрдісі күшейді. Мысалы:

Киевка ауылы - Нұра (өзен аты).

Щербаковское ауылы - Қайнар (қазақша «алғашқы бұлақ, қайнар көз» мағынасы).

Дальнее ауылы - Аманқоңыр (қазақша «бейбіт тұтас, жайлы қоңыр» мағынасы).

Новостройка ауылы - Атамекен («Ата мекен», Отан мағынасы).

Звездный ауылы - Жұлдыз («жұлдыз», аспан денесі).

Тельманское ауылы - Қаракөл («қара көл»).

Чапаев ауылы - Жаңатөған (атауы дәл аудармалы мағынасыз, жаңарған елді мекенге жаңаша атау).

Комсомольское ауылы - Қайыңды («қайың» көп аймақ).

Сенакосное ауылы - Қаратамар (жаңа атауы өңірлік таулар атымен үндес).

Бұл тізім толық емес, бірақ кеңестік атауларды қазақ тілінде орынбасар атауларға түрлендіру тенденциясын көрсетеді. Аталмыш атаулардың бәрі де орысша «пролетарлық» не идеологиялық мағыналарын жоғалтып, жергілікті табиғат, тарих, ұлттық батырлар мен халық пірлері есімдеріне байланысты аталды. Мысалы, Жұлдыз атауы Zvezdny сөзіне тура аударма болса, Атамекен - отандық намысты оятатын ұғым, Қайыңды мен Қаратамар жергілікті табиғи-географиялық атауларды қайта жаңғыртуға ұмтылысты білдіреді. Жоғарыда аталған нысандардың тарихи негізі де ашықталды. Кеңес үкіметі тұсында Қарағанды өңіріне еңбек мигранттары қоныстандырылып, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде сталиндік лагерлерден туып-өскен кеншілердің арасында босқын атанды. Осы кезеңде құрылған жаңа қоныстардың көпшілігі «Совет», «Колхоз», «Западный» сияқты халықаралық атау алған. Кейін қайраткерлер атындағы көшелер көшпелі атауларға айналды (мысалы, Теміртаудың Пржевальск кентіне дейінгі атауы Западный еді). Тәуелсіздік жылдары Кеңес дәуірінің әртүрлі атаулы «граммафондарын» сызып тастау, халықтық тарихи танымды қалпына келтіру басты мақсат болғаны байқалады.

Қарағанды ономастикасы - өңірдің тарихи, әлеуметтік және мәдени феноменін көрсететін бай мәліметтер қорына айналған сала. Жер-аттар мен адам аттары тек бағыт-бағдар беріп қана қоймай, оларда өткен дәуірлердің іздері, қоғамдық құндылықтар мен күнделікті өмірдің таңбалары сақталған. Осы зерттеу барысында біз бірнеше қорытынды жасадық және әрі қарайғы ұсыныстар да ұсындық. Біріншіден, ономастика тұрақты түрде сақталатын және зерттелетін мәдени ресурс болып табылады. Қарағандыда табиғи ландшафтқа негізделген атаулардың беріктігі байқалады - олар ұрпақтан ұрпаққа ауысып, жергілікті қауымдастықтың табиғатты қабылдауын бейнелейді. Бұл атауларды қорғау, сақтап қалу және құжаттау мәдени мұраны сақтаудың бір түрі болып табылады. Сондықтан жергілікті архивтер мен музейлер ономастикалық деректер қорын жүйелеуге ерекше назар аударуы керек. Екіншіден, индустрия мен миграцияның әсерін ескеру маңызды. Қарағандының даму тарихы - еңбек көші мен өндірістік кеңею тарихы. Бұл процесс атауларға тікелей әсер етіп, жаңа

топонимдер мен антропонимдер туындауына әкелді. Болашақта ономастика зерттеулері экономикалық тарих пен әлеуметтік динамиканы біріктіретін интердисциплинарлы жобаларға айналса, өңір тарихының толыққанды бейнесін жасауға көмек болады. Үшіншіден, идеологиялық өзгерістер мен атаулардың қайта атауы қоғамдық идентичностьке әсер етеді. Тәуелсіздік кезеңінде кей атаулардың қайта қаралып, ұлттық тарихқа сәйкес келетін нұсқаларды қалпына келтіру үрдісі байқалды. Бұл қоғамның өзін-өзі тануының бір көрінісі: атаулар арқылы өткен мен бүгіннің байланысы орнайды. Алайда бұл процесс кезінде кей тарихи атаулар жойылып кетуі де мүмкін, сондықтан сақтай отырып қайта қарастыру тәсілдері табылуы керек.

Төртіншіден, ономастикалық деректердің қолданбалы мүмкіндіктері кең. Олар туризмді дамыту, білім беру бағдарламаларын құру, жергілікті брендтер жасау және мәдени жобаларды жүзеге асыруда қолданылуы мүмкін. Мысалы, тарихи карталар мен атаулар бойынша маршруттар құру туристер үшін тартымды болмақ; мектептер мен колледждерге арналған локалдық тарих бағдарламалары - жастар арасында өңірге деген қызығушылықты арттырады. Бесінші, әдістемелік ұсыныстар. Ономастикалық зерттеуді жүйелі жүргізу үшін келесі қадамдар ұсынылады: (1) жергілікті архивтер мен карталарды цифрландыру; (2) ауызекі тарихты жинақтау - карт тұрғындармен сұхбат жүргізу арқылы; (3) интерактивті карта жасау, онда әр атаудың шығу тегі мен түсіндірмесі көрсетіледі; (4) көптілділік факторын ескере отырып атаулардың транскрипциясы мен аудармасын ретке келтіру. Ақырында, қоғам мен зерттеушілер арасындағы байланысты нығайту маңызды. Қарағанды ономастикасын танымал ету үшін жергілікті мәдени іс-шаралар, лекция оқылымдары және мектеп жобалары ұйымдастыру қажет. Осылайша атаулар тек кітаптағы дерек емес, күнделікті өмірде қолданылатын, мағынасы түсіндірілетін және құрметтелетін элементтерге айналады. Қорытындылай келе, Қарағанды ономастикасы - өткен мен қазіргі арасындағы көпір. Оны зерттеу арқылы біз өңірдің тарихын, этникалық және тілдік күрделілігін, сонымен қатар ұлттық және жергілікті идентичностьтың қалыптасуын жақсырақ түсіне аламыз. Болашақ зерттеулер атаулардың цифрлық базасын құруға, ономастика мен экологиялық өзгерістердің өзара байланысын зерттеуге және жас ұрпаққа арналған оқыту-танымдық материалдар жасауға бағытталса, пайдалы болады.

Пайданылған әдібеттер тізімі:

1. Аршабеков Т.Т. Қарағанды облысы топонимдері. Нұр-Сұлтан: «Тіл-қазына» ҰҒПО, 2020. (382 бет).
2. Еркебаева А. «Қарағанды облысында бірнеше ауылдың атауы қазақшаланады». «Жас Алаш» республикалық газеті, 17.04.2023.
3. Карагандинская областная универсальная научная библиотека имени Н.В.Гоголя Отдел краеведения “Топонимы края”
4. "Сарыарқаның өткен тарихы" Әдістемелік-библиографиялық материалдар -Қарағанды, 2002-24бет
5. Жартыбаев А. Об этимологии некоторых топонимов Карагандинской области // Проблемы этимологии тюркских языков.-Алма-Ата, 1990.-с.307-309
6. История Караганды. Первые шаги города: рекомендательный //Библиографический указатель. - Караганда, 2014. - 47 с.
7. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимикасы. - Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2008. - 379 б.
8. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. - Алматы: Ғылым, 1989. - 253 б.
9. Сатай СЫЗДЫҚОВ// “Арқаның алтын тәжі - ҚАРҚАРАЛЫ”

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ, ШУ АУДАНЫ ӨңІРІНІң ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Сұлтан Д.Ж..

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD - Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық университеті

Электрондық адресі: dosymjansultan8@gmail.com

Андатпа: Бұл жұмыста Жамбыл облысы Шу ауданы аумағындағы жер-су атауларының (топонимдердің) шығу тегі мен олардың қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Шу өңірінің топонимдік жүйесі көне түркі тайпаларының қоныстану аймақтарынан бастап, Қазақ хандығының